

history of agrarianism, which today are at the initial stage of their scientific development.

Purpose is an analysis of foreign sources on the history of European agrarianism of the 19th – first third of the 20th century and its variation – Ukrainian agrarianism.

Results. As we see, in foreign sources and historiography of the XIX – XX centuries agrarianism is denoted by the terms: «agrarianism», «agrarismus» and «ruralism». According to content, there are sources with political and academic character. Foreign sources on the phenomena of agrarianism are represented by the following groups: 1) programs, statutes and newspapers of political parties; 2) speeches, publications and correspondence of politicians and officials of agricultural departments of governments; 3) scientific works of economists, historians and sociologists of the XIX – first third of the XX century; 4) records of socio-political and scientific organizations and institutions.

Conclusion. The history of European agrarianism of the XIX – first third of the XX century and Ukrainian agrarianism as one of its variants is still awaiting for its fundamental scientific study. The supply of sources on this topic is uneven, but today historians have published a number of sources, as well as collections of sources and materials on regional variants of agrarianism – German, North American, British, French, Czechoslovak, Polish, Romanian, Bulgarian, Yugoslavian, Ukrainian etc.

Key words: agrarianism, ruralism, Ukrainian agrarianism, Ukrainian peasantry, Ukrainian revolution of 1917 – 1921.

УДК 323.2 (477.43) «1917-1921»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Lozoviy

В. С. Лозовий

доктор історичних наук, професор, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

ДЖЕРЕЛЬНО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРАРИЗМУ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.*

У статті розглянуто джерельну основу дослідження проблеми аграризму як системи політичних уявлень про селянство – активного суб'єкта історичного процесу, соціальну базу державного будівництва періоду Української революції 1917-1921 рр. Зважаючи на велику кількість джерел, за родово-видовим принципом виокремлено та проаналізовано такі групи писемних джерел: законодавчі акти, матеріали діловодства, періодична преса, джерела особового походження.

Констатовано, що комплекс джерел репрезентативний і дозволяє всебічно висвітлити політичні, економічні та соціокультурні аспекти революційного руху українського селянства.

Ключові слова: джерела, аграризм, селянство, Українська революція 1917-1921 рр., Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, Раднарком.

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. селянство було домінуючим у соціальній структурі

* Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

станом, від якого здебільшого залежав хід та наслідки Української революції 1917-21 рр. Революційна активність селян викликала появу у суспільно-політичному житті феномену аграризму, під яким розуміють систему політичних уявлень про селянство як активного суб'єкта історії, репрезентанта «третього» шляху, соціальну основу державності [1]. Зацікавленість науки та суспільства питаннями витоків та становлення вітчизняного державотворення 1917-1921 рр., з'ясування основних суб'єктів соціально-політичних відносин, зумовлює всебічне дослідження документальної бази феномену аграризму як іманентної частини державного будівництва.

Сучасне українське суспільство є спадкоємцем та носієм певного набору ментальних рис селянської спільноти, які багато в чому визначають спосіб соціальної поведінки, тому виявлення механізмів, що призвели у добу революції до інтенсифікації селянського руху, самоорганізації селян, активної позиції щодо реалізації власних інтересів і, водночас, послаблення влади, радикалізації широкого загалу населення, гострих соціальних конфліктів та глибокого розколу, може бути корисним для вивчення процесів, що мають місце в країні нині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До цього часу у наукових працях мало уваги приділялося аналізу документів та матеріалів і закладеної в них інформації щодо комплексного висвітлення проблеми аграризму в добу Української революції 1917-1921 рр. Окремих питань цієї теми торкнулися в своїх працях присвячених селянству та аграрним відносинам О. Михайлюк [2], Ю. Присяжнюк [3], С. Корновенко [4], Н. Ковальова [5]. Досліджуючи опубліковані документи та матеріали як складову джерельної бази Української революції Р. Пиріг зазначив і її аграрний аспект [6]. Однак спеціальних досліджень, присвячених розгляду запропонованої теми, немає.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу джерельної бази аграризму з'ясувати її інформативні можливості для відтворення феномену аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Об'єктом вивчення стали документи та матеріали, що відображають політичні, економічні, соціокультурні процеси у революційному селі (матеріали про політику державних утворень щодо селянства, селянську політичну культуру і свідомість, соціальну активність та революційність селян, практики реалізації селянських політичних, соціально-економічних ідеалів).

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи зазначену тему, науковці користуються переважно писемними джерелами, які поділяються на документальні та наративні. З усього різноманіття документальних джерел, на нашу думку, першочергове значення для висвітлення теми мають такі види джерел: законодавчі акти, документи діловодства, періодична преса, джерела особового походження.

Важливу частину корпусу джерел для відтворення питання витоків та проявів аграризму, а також найважливіших напрямів аграрної політики різних державних утворень, становлять законодавчі акти. Серед документальних джерел насамперед заслуговують на увагу закони, які стосувалися правового

становища селян в Російській імперії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. У Повному зібранні законів Російської імперії вміщено документи, що визначали місце селянського стану у соціальній системі імперії, а також фіксували адміністративне об'єднання селян (громада, община) та структуру управління (сільський староста-сільський сход), які відігравали велику роль у функціонуванні сільських владних інституцій в 1917-1921 рр., незважаючи на революційні трансформації суспільно-політичних відносин. Крім того, в «Загальному положенні про селян» зазначено права селян на земельні наділи, визначено громадську власність тощо.

Якісна зміна суспільно-правового становища селянства простежується на основі аналізу законодавчих документів, які з'явилися протягом 1917 – 1921 р.р. Дослідження джерел щодо легітимності формування селянських органів влади, сприйняття селянами легітимності інших владних структур, багато дасть для висвітлення феномену аграризму.

Аналіз аграрного законодавства урядів УНР, Гетьманату, Раднаркому, інших режимів дозволяє простежити наскільки їх аграрна політика відповідала прагненням та потребам селянства. Вагомим комплексом джерел для висвітлення аграризму є збірник документів і матеріалів, присвячений аграрному законодавству різних форм державності та політичних режимів, які втілювали свою політику в Україні у 1917-1921 рр.: Тимчасового уряду, Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, ЗУНР, більшовиків, білогвардійських урядів та ін. [7]. Представлена у збірнику аграрна нормативна база (140 законодавчих, розпорядчих та адміністративних актів) дає повне уявлення про підходи різних владних режимів щодо розв'язання аграрного питання в Україні.

Зазначимо, що, попри свою інформаційну можливість, законодавчі акти не можуть дати об'ємного уявлення про суспільно-політичну та правову ситуацію на селі, оскільки у своїй діяльності як селянство, так і влада керувалися не стільки законами, скільки суспільною або політичною доцільністю завдань. До того ж в умовах послаблення влади більшість законів мали суто декларативний характер.

Серед документальних джерел найціннішими за значенням є матеріали діловодства державних установ. У фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України) зосереджено потужний масив матеріалів. Особливу групу складають документи центральних органів влади різних політичних режимів таких фондів Канцелярія Центральної Ради (Ф. 1115), Генеральний секретаріат (Ф. 1063), Рада Міністрів Української Держави (Ф. 1064), Канцелярія Директорії УНР (Ф. 1429), Рада Народних Міністрів (Ф. 1065). За ними можна простежити ідеологічні засади державного будівництва, політику різних вищих органів влади в Україні щодо створення селянських владних структур, їх суспільно-правового статусу. Певні аспекти організації адміністрації в регіонах, створення

самоврядувань, становища на місцях висвітлюють фонди Генерального секретаріату внутрішніх справ (Ф. 799) та Міністерств внутрішніх справ Української Держави (Ф. 1216) та Директорії (Ф. 1092).

Вагомую частиною джерельної бази є документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), передусім матеріали ЦК КПУ (Ф. 1). Протоколи засідань та звіти губернських відділів з роботи на селі, матеріали безпартійних конференцій тощо, віддзеркалюють відносини більшовиків та селянства.

Важлива інформація, що дозволяє дослідити селянську політичну культуру і свідомість, вивчити соціальну активність та революційність селян, проаналізувати практики реалізації селянських політичних ідеалів, а також дає можливість подивитися на події з точки зору взаємин селян та влади, міститься у фондах губернських та повітових комісарів і старост ЦДАВО України. Досить змістовними є фонди Харківського (Ф. 1327), Полтавського (Ф. 2117), Подільського (Ф. 1792, Ф. 628) губернських комісарів. Період Гетьманату репрезентують справи фондів Подільського (Ф. 1793), Волинського (Ф. 3616), Київського губернських старост (Ф. 3598). Багато матеріалу у фонді Кам'янець-Подільського губернського комісара Директорії УНР (Ф. 538). Доповіді різномірних владних структур акумульовані в зазначених фондах про події на місцях і настрої населення дозволяють простежити процеси самоусвідомлення та соціально-політичну емансипацію українського селянства (розуміння соціальної значущості свого стану та посилення боротьби за задоволення власних інтересів), з одного боку, а з іншого – наростання радикалізму в селянському середовищі, дають можливість визначити чинники, які сприяли поширенню селянського руху.

Вагомим інформаційним джерелом при вивченні аграризму як самоусвідомлення селянами самих себе, селянської політичної культури й політичної свідомості є зосереджені у ЦДАВО України фонди волосних або сільських самоврядувань, що постали в період революції. Це передусім Красилівська (Ф. 612), Пиківська (Ф. 1385), Старо-Санжарська (Ф. 1405) та інші волосні управи. У фондах репрезентовані документи різних форм державності та фактично усі губернії Наддніпрянської України.

Діловодство селянських органів влади, як правило, містить документацію з питань сільського управління, сплати податків та фінансових справ, щодо вирішення аграрного та продовольчого питань, про військові справи та освітні питання тощо. Особливу цікавість викликають джерела, які безпосередньо виходили з середовища селян: присуди та накази сільських громад, відповіді селянських активістів та сільських керівних структур на запитання анкет, колективні листи до органів влади. Їх аналіз дає можливість відтворити прагнення, ідеали, цінності та уявлення, стереотипи мислення та поведінки притаманні українським хліборобам. Згадані присуди, накази, колективні листи тощо дають змогу з'ясувати наскільки

авторитетною була влада серед сільського населення і як воно ставилося до владних установ та громадських організацій різних політичних режимів. Зазначені матеріали сприяють з'ясуванню кола основних питань, що порушувалися і вирішувалися сільськими органами, проблемами кадрових змін у селянських владних структурах. Водночас зазначимо, що цей вид джерел потребує ретельного аналізу, щоб визначити, що написано самими селянами і відображає їх суспільно-політичні погляди, а що привнесено політичними партіями, громадськими організаціями або зумовлено тиском влади, оскільки неодноразово зустрічається, що присуди або накази сільських сходів певної волості чи декількох волостей написані ніби під копірку і містять однотипний текст.

Аграристські за змістом практики вирішення селянами аграрного питання періоду Української революції 1917 – 1921 рр. можливо відтворити та зрозуміти, дослідивши джерела аграрної та продовольчої політики українських урядів, оскільки для селян саме ці питання й мали найбільшу вагу. У фондах Генеральний Секретар земельних справ (Ф. 1060), Міністерство земельних справ Української Держави (Ф. 1061), Міністерство земельних справ Директорії УНР (Ф. 1062), численних губернських, повітових та волосних земельних комітетів зосереджено документи, що відображають аграрну політику різних форм влади, спроб місцевих владних структур або сільських громад здійснити аграрні перетворення. Зазначені фонди добре ілюструють аграрно-традиційну ментальність українських хліборобів. Дають можливість простежити детермінованість соціально-політичної поведінки селянства аграрними відносинами. Питання, пов'язані з вирішенням продовольчої проблеми, вилученням хліба у селянства відтворюють фонди міністерств продовольчих справ Української Народної Республіки (Ф. 2197) та Української Держави (Ф. 2196), а також вже згадані фонди губернських та повітових комісарів, волосних управ.

Об'ємний та різноплановий масив документальних даних зберігається в регіональних архівосховищах. Соціально-економічну ситуацію в регіонах, настрої населення, реальну атмосферу діяльності різних органів влади, революційні дії селянства, відтворюють документи Державних архівів Київської, Харківської, Дніпровської, Хмельницької та інших областей.

В оцінці джерел державних владних структур різних політичних режимів на території України, зокрема Тимчасового уряду, урядів УНР, Гетьманату та більшовиків (звіти та доповіді губернських і повітових комісарів, начальників міліції, інших компетентних органів), потрібно брати до уваги ту обставину, що кожна влада, щоб проводити адекватну суспільній ситуації політику, повинна мати достовірну інформацію про події, що відбуваються на місцях та настрої населення. Відтак, інформативні матеріали, що подавалися згідно ієрархічної владної структури знизу до гори і мали закритий характер, здебільшого об'єктивно змальовували становище на селі. Однак, варто мати на увазі, що представники органів влади певних державних режимів часом

інтерпретували інформацію відповідно до своїх ідеологічних переконань, тому її потрібно піддавати критичному аналізу та перевіряти.

Цікавою є джерельна база щодо реалізації на практиці селянських сподівань на соціальну справедливість та бачення ними влади, яка мала б цю справедливість забезпечити. Матеріали кримінальних справ, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у м. Києві – у фондах прокурора Одеської судової палати (Ф. 419) та Прокурора Київської судової палати (Ф. 317), а також у фонді Міністерства судових справ Української Держави (Ф. 2207) по розслідуванню погромів панських маєтків, висловлюваннях та агітації проти владних установ різних державних режимів, інших протизаконних (як кваліфікували їх представники владних структур) дій, дають нам можливість визначити елементи правосвідомості селянства, мотивацію його соціальної поведінки, простежити настрої населення. Судово-слідчі матеріали яскраво демонструють наростання селянського радикалізму, нівеляцію права, проливають світло на ставлення селянства до влади та її розпоряджень, до приватної власності загалом, і на землю, зокрема. Поряд з іншими джерелами згадані матеріали дають можливість відтворити та проаналізувати аграристські за змістом практики вирішення земельного питання.

Отже, матеріали діловодства, сформовані у процесі функціонування як вищих владних інституцій, так і сільських органів влади можуть стати підґрунтям для відтворення проявів аграризму в революційну добу. З джерелознавчого боку більшість із зазначених видів документів містить достатній обсяг інформації, їм притаманна висока ступінь адекватного відображення подій та процесів, що мали місце на селі.

Документи, що містяться в центральних та регіональних архівах України, суттєво доповнюють опубліковані матеріали. За роки незалежності вийшли збірники документів та матеріалів, присвячені Центральній Раді, Гетьманату та Директорії УНР, ЗУНР, використання яких дає можливість об'єктивно відтворити революційні процеси на селі у 1917-1921 рр. [8]. Вони містять інформацію про розвиток внутрішньополітичної ситуації в регіонах, характеризують соціально-економічне становище на селі, настрої населення, становлення органів сільської влади, різні аспекти політики щодо селянства.

Особливості селянського руху на Поділлі, Черкащині та в Подніпров'ї відтворено у сучасних збірниках, документів виданих у регіонах [9]. Деякі питання селянської революції в Україні розкрито у збірниках документів, опублікованих у Росії [10]. У СРСР було опубліковано багато збірників, у яких містилася інформація, що змальовувала політичну ситуацію, становлення та діяльність владних структур, відображала різноманітні аспекти соціально-економічного життя селянства в роки революції [11]. Негативною рисою цих збірників є здебільшого тенденційний підбір документів, що показував український національно-визвольний рух у непривабливому світлі. Будь-які радикальні та

насильницькі дії селян кваліфікувалися позитивно як революційні. Однак і зазначені документи при застосуванні сучасних методологій дають багато корисної інформації.

Додатковим джерелом інформації є періодична преса 1917-1921 рр., центральні та регіональні видання різних політико-ідеологічних напрямів. Це передусім газети «Нова Рада» (Київ, 1917-1918), «Вісті з Української Центральної Ради» (Київ, 1917), «Боротьба» (Київ, 1917-1918), «Державний вісник» (Київ, 1918), «Україна» (Кам'янець-Подільський, 1919) тощо. У тогочасних часописах публікувалися закони, постанови, накази, розпорядження владних структур, інтерв'ю з офіційними особами або представниками політичних партій, що стосувалися безпосередньо селянства. Часто у пресі друкувалася оперативна інформація про події у сільській місцевості, подавалися матеріали з політичних, соціально-економічних проблем, які найбільше хвилювали селянство. За умови критичного розгляду газетних статей і матеріалів, їх співставлення з іншими свідченнями, вони можуть слугувати важливим джерелом дослідження масових настроїв, соціальної свідомості та поведінки селянського загалу в період революції.

Свідчення про революційне селянство значно доповнюються використанням творів та мемуарів діячів різних політичних таборів періоду визвольних змагань. При висвітленні аграризму цікавими є спогади М. Ковалевського, Д. Дорошенка, П. Скоропадського, І. Майстренка, Н. Махна [12] тощо. Спогади діячів, учасників та очевидців революційних подій дають змогу відтворити політику усіх державних утворень щодо селянства, настрої селян у різні періоди революції, його ставлення до різних державних режимів.

З огляду на те, що в історіографічному обігу надзвичайно мало свідчень, які йдуть безпосередньо від селянства, особливо цінними для нас є мемуари та щоденники селян Південної України [13]. Зазначені джерела дають уявлення про національну та політичну свідомість, моральні засади селян, їх ставлення до революції та політичних сил, що поборювали одна одну в цей час.

Більшість авторів безпосередньо брали участь у революційних подіях, дотримувались тих чи інших політичних поглядів, а тому до їх творів потрібно ставитися критично. І все ж у них можна знайти багато цікавих фактів, які характеризують тогочасну політичну, соціально-економічну ситуацію на селі, настрої населення, що дає можливість висвітлити ті чи інші аспекти селянського руху.

Певна проблема є з наявністю статистичних матеріалів, які б давали достатні підстави об'єктивно інтерпретувати аграрні відносини в революційну добу. У зв'язку з суспільно-політичною нестабільністю, частими змінами влади, статистичних даних у цей період небагато і часто вони нерепрезентативні.

Висновки. Таким чином, аналіз джерельного забезпечення вивчення феномену аграризму актуальний з точки зору осягнення історії Української революції 1917-1921 рр. (осмислення процесу державного будівництва, його соціальної бази та ідео-

логічних засад, суспільно-політичних, економічних та соціокультурних перетворень на селі і їх впливу на події у всій країні).

Висвітленню порушеної нами теми присвячений величезний масив джерел, які віддзеркалюють важливі проблеми відносин селянства та влади, правопорядку, вирішення аграрного, продовольчого та інших соціально-економічних питань. Головне місце серед них посідають документи, що зберігаються у трьох центральних архівосховищах: ЦДАВО, ЦДАГО України, ЦДІА у Києві. Значний масив джерел міститься й у регіональних архівах.

Виявлення, прискіпливе вивчення та введення до наукового обігу архівних документів, сучасні інтерпретації опублікованих матеріалів створюють нові можливості для розгляду традиційних селянознавчих проблем під іншим фокусом бачення, дозволяють зрозуміти роль та значення селянства в революційному процесі.

Загалом проаналізований комплекс джерел є репрезентативним, містить автентичну документальну інформацію, яка за критичного підходу уможливує всебічне розкриття проблеми аграризму в період Української революції 1917-1921 рр.

Список використаної літератури та джерел:

1. Kornovenko S., Pasichna Y. Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. Український селянин. 2019. Вип. 22. С. 24–29.
2. Михайлюк О. Селянство України а перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2007. 456 с.
3. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. 640 с.
4. Корновенко С. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.). Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2009. 438 с.
5. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр.. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. 368 с.
6. Пиріг Р. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: опубліковані документи і матеріали. Архіви України. 2011. № 5. С. 98-112.
7. *Аграрне законодавство періоду Української революції (1917-1921 рр.): збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2019. 554 с.*
8. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. / упорядн.: В. Ф. Верстюк. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. 590 с.; Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. / упорядн.: В. Ф. Верстюк. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.; Українська Держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 т. / упоряд.: Р. Пиріг та ін. Київ : Темпора, 2015. Т. 1. 790 с.; Українська Держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 т., у 3 ч. / упоряд.: Р. Пиріг та ін. Київ : Темпора, 2015. Т. 2. 412 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 - листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: у 2 т., у 3 ч. / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ : Видавництво

- імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 - листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: у 2 т., у 3 ч. /упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.; Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд.: В. Кавунник. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. 336 с.; Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2018. 612 с.; Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2019. 349 с.
9. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): збірник документів та матеріалів / упоряд.: К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. Вінниця : О. Власюк, 2008. 208 с.; Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Т. А. Клименко, С. В. Корноненко, В. М. Мельниченко, Ю. Г. Пасічна. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 180 с.; Українська революція 1917-1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / уклад.: Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева. Державний архів Дніпропетровської області. Дніпро : ЛІРА, 2016. 372 с.
 10. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / ред. В. Данилов, Т. Шанин. Москва : РОССПЭН, 2006. 1000 с.
 11. Аграрная политика Советской власти (1917–1918): Документы и материалы / сост. И. И. Варжо; отв. ред. Т. А. Ремизова. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. 551 с.; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: сб. док. и материалы / ред. В. Демкин [и др.]; ред. С. М. Короливский : Киев : Госполитиздат УССР, 1957. Т. 1. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (февраль–октябрь 1917 г.). 1009 с.; Крестьянское движение в 1917 году: сб. документов / подготовили к печати К.С. Котельников и В.Л. Меллер; ред. М.Н. Покровского. Москва ; Ленинград : Госполитиздат, 1927. 442 с.
 12. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук : Накладом Марії Ковалевської, «Viblos», 1960. 720 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920): в 4 ч. Мюнхен : Укр. Видавництво, 1969. 543 с.; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / ред. Я. Пеленський. Київ ; Філадельфія : НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. 493 с.; Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон : Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985. 416 с.; Махно Н. Русская революция на Украине. (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929. Кн. 1. 216 с.
 13. Мемуари та щоденники. Частина 1. / упоряд.: А. Бойко, С. Плохий. Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. Т. 5. Кн. 1. 484 с.
 2. Mykhaylyuk, O. (2007). Selyanstvo Ukrayiny a pershi desyatylyttya XX st.: Sotsiokul'turni protsesy. [The peasantry of Ukraine and the first decades of the twentieth century.: Socio-cultural processes]. Dnipropetrovs'k: Vydvo «Innovatsiya» [in Ukrainian].
 3. Prysyazhnyuk, Y. (2007). Ukrayins'ke selyanstvo Naddnipyrians'koyi Ukrayiny: sotsiomental'na istoriya druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. [Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the nineteenth - early twentieth century]. Cherkasy : «Vertikal'», PP Kandych S. H. [in Ukrainian].
 4. Kornovenko, S. (2009). Bilyy rukh Pivdnyia Rosiyi: ahrarna polityka uryadiv A. Denikina, P. Vranhelya (1919–1920 rr.). [White movement in southern Russia: the agrarian policy of the governments of A. Denikin, P. Wrangel (1919-1920)]. Cherkasy : Vyd. Chabanenko Y. A. [in Ukrainian].
 5. Koval'ova, N. (2016). Selyany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revolyutsiya» v Ukrayini 1902 – 1922 rr. [Peasants, landowners and the state: conflicts of interest. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902 - 1922]. Dnipropetrovs'k : LIRA [in Ukrainian].
 6. Pyrih R. (2011). Dzherela z istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv: opublikovani dokumenty i materialy. [Sources on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921: published documents and materials]. Arkhivy Ukrayiny (Archives of Ukraine). 5, 98-112. [in Ukrainian].
 7. Kornovenko, S. & Morozov, A. & Pasichna Y. (Ed.). (2019). Ahrarne zakonodavstvo periodu Ukrayins'koyi revolyutsiyi (1917-1921 rr.). [Agrarian legislation of the Ukrainian revolution (1917-1921)]. Documents and materials: Cherkasy : Chabanenko Y. A. [in Ukrainian].
 8. Verstyuk, V. (1996). Ukrayins'ka Tsentral'na rada [Ukrainian Central Council]: Documents and materials: In 2 volumes - Vol. 1. Kyiv : Scientific Thought. [in Ukrainian]; Verstyuk, V. (1997). Ukrayins'ka Tsentral'na rada [Ukrainian Central Council]: Documents and materials: In 2 volumes Vol. 2: Kyiv: Scientific Thought. [in Ukrainian]; Verstyuk, V. (2003). Ukrayins'kyi natsional'no-vyzvol'nyy rukh [Ukrainian national liberation movement]. Documents and materials: Kyiv: Olena Teliga Publishing House. [in Ukrainian]; Pyrih R. (2015). Ukrayins'ka Derzhava [Ukrainian State]. Documents and materials. In two volumes. Vol. 1: Kyiv: Tempora [in Ukrainian]; Pyrih R. (2015). Ukrayins'ka Derzhava [Ukrainian State] Documents and materials. In two volumes, three parts. Vol. 2 : Kyiv: Tempora [in Ukrainian]; Verstyuk V.F. (2006). Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic]. Documents and materials. In two volumes, 3 parts. - Volume 1: Kyiv: Olena Teliga Publishing House [in Ukrainian]; Verstyuk, V. (2006). Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic]: Documents and materials. In 2 volumes, 3 parts. - Volume 2: Kyiv: Olena Teliga Publishing House [in Ukrainian]; Kavunnyk, V. (2017). Arkhiv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Spravozdannya huberniyal'nykh starost i komisariiv (1918-1920) [Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Report of the provincial leaders and commissioners (1918 – 1920)]. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevskiy [in Ukrainian]; Kavunnyk, V. (2018). Arkhiv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Zvity departamentiv derzhavnoyi varty ta politychnoyi informatsiyi (1918–1922) [Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Reports of the Departments of the State Guard and Political Information
- References:**
1. Kornovenko, S. & Pasichna, Y. (2019). Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Ukrayins'kyi selyanyn*, 22, 24–29.

- (1918–1922)]. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevskiy [in Ukrainian]; Kavunnyk, V. (2019). Arkhiv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Dopovidi dyrektoriv departamentiv ta ahentiv (cherven' 1918 – sichen' 1922) [Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Reports of directors of departments and agents (June 1918 - January 1922)]. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevskiy [in Ukrainian].
9. Zaval'nyuk, K. & Stetsyuk, T. (2008). Skhidne Podillya v dobu Tsentral'noyi Rady ta Het'manatu P. Skoropads'koho. [Eastern Podillya in the days of the Central Rada and Hetmanate of P. Skoropadsky]: Documents and materials: Vinnytsya : O. Vlasjuk. [in Ukrainian]; Klymenko, T. & Kornovenko, S. & Mel'nychenko, V. & Pasichna Y. (2017). Selyanstvo Cherkashchyny v dobu Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. [The peasantry of Cherkasy region in the days of the Ukrainian revolution of 1917–1921]: Documents and materials: Chabanenko Y. A. [in Ukrainian]; Pakhomenkov, Y. & Yuzbasheva H. (2016). Ukrayins'ka revolyutsiya 1917-1921 pp. na Prydniprov'yi. [Ukrainian Revolution 1917-1921 pp. on the Dnieper]: Documents and materials: Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].
 10. Danylov, V. & Shanyin, T. (2011). Nestor Makhno. Krest'yanskoe dvizhenye na Ukrayne. 1918-1921 [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921]: Documents and materials. Moscow: «Russian Political Encyclopedia» (ROSSPEN). (in Russia.)
 11. Vardzho, I. & Remizova T. (1954). Agrarnaya politika Sovetskoy vlasti (1917–1918): [Agrarian policy of the Soviet government (1917-1918)]: Documents and materials: Moscow: Izd-vo AN SSSR (in Russia); Demkin I.V., Korolivskiy S.M. (1957). Velikaya Oktyabr'skaya sotsialisticheskaya revolyutsiya na Ukraine [The Great October Socialist Revolution in Ukraine]: Documents and materials: In 3 volumes - Vol. 1 .Kiyev : Gospolitizdat USSR (in Russia); Kotel'nikov K.S., Meller V.L., Pokrovskiy M.N. (1927). Krest'yanskoye dvizheniye v 1917 godu [The peasant movement in 1917]. Documents and materials: Moscow; Leningrad: Gospolitizdat (in Russia).
 12. Kovalevs'kyy, M. (1960). Pry dzherelakh borot'by: spomyny, vrazhennya, refleksiyyi [At the sources of struggle: memories, impressions, reflections]: Insbruk : Published by Maria Kovalevska, Biblos [in Ukrainian]; Doroshenko D. (1969). Moyi spomyny pro nedavnye mynule (1914-1920) [My memories of the recent past (1914-1920)]: Munich: Ukr. Publishing House. [in Ukrainian]; Skoropads'kyy P. (1995). Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918. Memories. End of 1917 - December 1918. (Ed). Yaroslav Pelensky / P. Skoropadsky. - Kyiv - Philadelphia: National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after MS Hrushevsky [in Ukrainian]; Maystrenko I. (1985). Istoriya moho pokolinnya. Spohady uchashnyka revolyutsiynykh podiy v Ukrayini [History of my generation. Memoirs of a participant in revolutionary events in Ukraine]: Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta [in Ukrainian]; Makhno N. (1929). Russkaya revolyutsiya na Ukrayne. (Ot marta 1917 h. po aprel' 1918 h.) [The Russian Revolution in Ukraine. (From March 1917 to April 1918)]. Book 1: Paris. (in Russia.)
 13. Boyko, A & Plokhyy, S. (2005). Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1. [Memoirs and diaries. Part I]. Sources on the history of Southern Ukraine, 5, 1. Zaporozhye: RA «Tandem – U». [in Ukrainian].

SOURCE-DOCUMENTARY SUPPORT OF THE RESEARCH OF THE PROBLEM OF AGRARIANISM OF THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917 – 1921

Introduction *The interest of science and society in the origins and formation of domestic state formation in the early twentieth century, the main subjects of socio-political relations, especially the peasantry, as dominant in the social structure of the state on which largely depended the course and consequences of the Ukrainian revolution of 1917-21. , determines a comprehensive study of the documentary basis of the phenomenon of agrarianism as an immanent part of state building (agrarianism in a broad sense means a system of political ideas about the peasantry as an active subject of history, a representative of the “third” way, the social basis of statehood).*

Purpose. *The purpose of the article is to find out its informative possibilities for reproducing the phenomenon of the peasant movement of the period of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921 on the basis of the analysis of the source base of research of agrarian problem. The object of study were documents and materials reflecting political, economic, sociocultural processes in the revolutionary village (materials on the policy of state formations towards the peasantry, peasant political culture and consciousness, social activity and revolutionaryism of the peasants, the practice of realization of peasant political, socio-economic ideals).*

Results. *Analysis of the source of studying the phenomenon of agrarianism is relevant in terms of understanding the history of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 (understanding the process of state building, its social base and ideological principles, socio-political, economic and socio-cultural transformations in rural areas and their impact on events across the country). A huge array of sources is devoted to the topic of the peasantry in the Ukrainian revolution, which reflects the important problems of relations between the peasantry and the government, law and order, and the solution of agrarian, food, and other socioeconomic issues. The main place among them is occupied by documents stored in three central archives - TsDAVO, TsDAGO of Ukraine, CDIA in Kiev. A significant array of sources is also contained in regional archives.*

Originality. *For the first time the source base of the problem of agrarianism is analyzed. According to the genus-species principle, the following groups of written sources have been identified and analyzed: legislation and legislative sources, materials of office work of state institutions and public organizations, periodicals, sources of personal origin.*

Conclusion. *Discovery, meticulous study and introduction into scientific circulation of archival documents, modern interpretations of published materials, create new opportunities for consideration of traditional peasant problems under a different focus of vision, allow to understand the role and importance of the peasantry in the revolutionary process. In general, the analyzed set of sources is representative, contains authentic documentary information, which with a critical approach allows a comprehensive disclosure of the problem of agrarianism during the Ukrainian revolution of 1917-1921.*

Key words: *sources, agrarianism, peasantry, Ukrainian revolution of 1917-1921, Central Rada, Hetmanate, Directory of the Ukrainian People's Republic, People's Commissar.*